Inleiding

Op 23 februari van het jaar 1769 veroordeelde de rechtbank van Gouda een vrouw wegens 'zeer grove en hooggaande falsiteiten' en het 'bespotten van de goddelijke en menselijke wetten'. Haar misdrijf was dat ze acht jaar tevoren zich verkleed had als man, een mannennaam had aangenomen en dienst had genomen in het leger. En wat nog erger was, ze had een vrouw het hof gemaakt en was met haar getrouwd. Bovendien ging het om recidive: ze was achttien jaar eerder al om precies dezelfde redenen voor de rechtbank verschenen.

De geschiedenis van Maria van Antwerpen, zoals haar naam luidde, deed in haar tijd veel stof opwaaien. In later eeuwen duikt haar levensverhaal soms in de militaire geschiedschrijving op als een merkwaardig en amusant incident. Haar verhaal is inderdaad fascinerend, maar ons interesseert het om meer dan alleen zijn anekdotische waarde. Maria van Antwerpen negeerde namelijk het meest fundamentele onderscheid dat de maatschappij maakt, namelijk dat tussen man en vrouw. Haar weigering haar vrouwelijke sekse te accepteren en haar besluit van geslacht te veranderen waren zeer ingrijpend. Het besef man of vrouw te zijn wordt immers in de vroegste jeugd gevormd en het is een belangrijk aspect van iemands identiteit.

Maria van Antwerpen was in haar tijd beslist niet zo'n uitzondering als ze dat thans zou zijn geweest. In de loop van een uitgebreid maar zeker geen volledig of systematisch onderzoek kwamen we honderdtwintig gevallen op het spoor van vrouwen die in Nederland als man geleefd hebben, bijna allemaal in de zeventiende of achttiende eeuw.[1] Uit een verkenning van de buitenlandse literatuur bleek verder dat zulke vrouwen in mannenkleren in heel Europa voorkwamen. Van Denemarken in het noorden tot Spanje en Italië in het zuiden zijn voorbeelden te vinden van dergelijke vrouwen.[2] Een opvallend groot deel van de in Nederland aangetroffen vrouwen kwam oorspronkelijk uit Duitsland. In Frankrijk dienden ten tijde van de revolutie tientallen soldaten van het vrouwelijke geslacht in het leger.[3] En een grondig, maar bij lange na niet uitput-

tend onderzoek van de literatuur leverde vijftig authentieke gevallen van vrouwelijke travestie in de zeventiende en achttiende eeuw in Groot-Brittannië. Velen van hen dienden als soldaat op Nederlands grondgebied tijdens de oorlogen waarin de Republiek en Engeland elkaars bondgenoten waren.[4]

In dit boek laten wij zien dat deze als man verklede vrouwen in de vroeg-moderne tijd geen incidentele rariteiten waren. Hun keuze bleek te passen in een diep gewortelde traditie. Een transformatie tot man was voor vrouwen in moeilijkheden eeuwenlang een reële en alom bekende ontsnappingsmogelijkheid. Er werden verklede vrouwen gevonden onder de gesneuvelden van menige veldslag, onder de Spaanse conquistadores in Zuid-Amerika, onder de manschappen van de Franse ontdekkingsreiziger Bougainville, onder de matrozen die onder Michiel de Ruyter meevoeren op de tocht naar Chatham en in de legers van de Franse revolutie. De travestietraditie bestond in geheel Europa maar was verreweg het sterkst in het noordwesten van ons werelddeel: in Nederland, Engeland en Duitsland. We zullen verder laten zien dat het besluit tot travestie genomen werd onder druk van verschillende factoren, die hetzij materieel, zoals armoede, hetzij emotioneel, zoals vaderlandsliefde of liefde voor een andere vrouw, of een combinatie hiervan konden zijn.

De traditie van vrouwelijke travestie gaat mogelijk terug tot in de middeleeuwen, maar zij werd pas zichtbaar in de zestiende eeuw. Het eerste ons bekende Nederlandse voorbeeld dateert van 1550, dat in Duitsland uit 1544, in Frankrijk uit ongeveer 1535 en in Engeland uit 1642.[5] In de negentiende eeuw ging de travestietraditie verloren, in Nederland overigens eerder dan in Engeland en Noord-Amerika, waar de traditie inmiddels eveneens geworteld was. En tegenwoordig zijn er nog maar heel weinig sporen van over. In Holland vinden we ze alleen terug in het kinderliedje 'Daar was laatst een meisje loos', dat als volgt begint:

Daar was laatst een meisje loos,
Die wou gaan varen, die wou gaan varen,
Daar was laatst een meisje loos,
Die wou gaan varen als lichtmatroos.

In de volgende strofen neemt het loze meisje dienst voor zeven jaar, maar nadat ze de zeilen niet goed heeft gehesen, dreigt bestraffing.

Hieraan ontsnapt ze door te onthullen dat ze een meisje is en zich aan te bieden als liefje van de kapitein. De vroegst bekende versie van dit liedje gaat terug tot de achttiende eeuw. Toen was het zeker geen kinderliedje, maar een arbeidslied dat door zeelui werd gezongen bij het hijsen van de zeilen.[6]

Er zijn nog veel meer liedjes met dit thema uit de zeventiende en achttiende eeuw, niet alleen in Holland maar in heel Europa. Als man verklede vrouwen komen bovendien veelvuldig voor in romans, in al dan niet fictionele biografieën en memoires, op prenten, in toneelstukken en in opera's. De prominente plaats die het thema in de literatuur van de zeventiende en achttiende eeuw innam, moet tot op zekere hoogte een gevolg geweest zijn van en invloed hebben uitgeoefend op het in werkelijkheid voorkomen van vrouwelijke travestie. Mythe en realiteit waren zeker met elkaar verweven, maar als literair thema ontwikkelde het travestiemotief eigen clichés en conventies.

De literaire vormen van de travestietraditie waren nauw verbonden met de levens van de vrouwen die daadwerkelijk van sekse veranderden. Maria van Antwerpen vertelde dat ze daartoe geïnspireerd was door de verhalen die over dergelijke vrouwen circuleerden en ze ging tot twee keer toe lange tijd als man leven. Haar leven bood stof voor een lied dat nog meer dan een halve eeuw lang gezongen werd. Beide aspecten, en vooral de wijze waarop zij met elkaar verweven zijn, zullen nader worden beschouwd. Maar centraal staan de vrouwen die deze verandering van sekse in de praktijk hebben gebracht. Ons uitgangspunt vormen de Nederlandse vrouwen, omdat we die het best hebben kunnen documenteren. De voornaamste bronnen waren hierbij rechterlijke archieven en de archieven van de Verenigde Oostindische Compagnie (voc). Kranten, kronieken, medische verhandelingen, verzamelingen van anekdoten en reisverhalen brachten ook gevallen aan het licht. Geen van de archieven uit die tijd echter had indices of rubrieken die systematisch op dit soort vrouwen konden worden doorgenomen. Slechts die rechterlijke archieven die via moderne indices toegankelijk zijn gemaakt of die door onszelf en anderen ten behoeve van ander onderzoek systematisch waren doorgenomen, zijn in hun geheel bestudeerd. Toevallige vondsten van ons en van collega-historici hebben onze lijst aanzienlijk uitgebreid.

We hebben maar een klein deel van het bewaard gebleven archiefmateriaal kunnen bestuderen. Verder zijn er ook veel archie-

ven uit die tijd verloren gegaan. Bovendien weten we niet hoeveel vrouwen als man door het leven gingen zonder een spoor na te laten in de schriftelijke bronnen. We kunnen veronderstellen dat dit voor-al de vrouwen betreft die zo succesvol waren in hun rolwisseling dat ze nooit ontmaskerd werden. Om deze redenen denken wij dat onze honderdtwintig gevallen slechts het topje van de ijsberg zijn. Om dezelfde redenen is het onmogelijk te bepalen hoe representatief ze zijn. We kunnen slechts vermoeden dat er een oververtegenwoordiging is van mislukte pogingen en ook van zeevarende vrouwen; het was op een schip nu eenmaal moeilijk je ware identiteit verborgen te houden en om bij (dreigende) ontdekking de benen te nemen. Daarnaast werd over geruchtmakende zaken, zoals vrouwen die met andere vrouwen getrouwd waren, altijd uitvoeriger bericht.

De door ons gevonden gevallen vertonen genoeg overeenkomsten om een samenhangend beeld te schetsen. Er zijn duidelijke lijnen en patronen te herkennen waar de meeste van deze gevallen van travestie in passen. De praktische problemen bijvoorbeeld waren voor alle vrouwen dezelfde; we vonden een aantal overeenkomsten in de beweegredenen, en ook in de reacties van de tijdgenoten op het verschijnsel. En ten slotte was het duidelijk dat deze vrouwen zich er vaak van bewust waren deel uit te maken van een bestaande traditie. Deze traditie is een centraal thema van dit boek, evenals de kwestie van de 'gender'-identiteit. Ideeën over wat het wezen is van de eigen identiteit zijn cultureel en historisch bepaald, en dit zelfde geldt voor de ideeën over wat typisch vrouwelijk en typisch mannelijk is. Deze onderwerpen staan de laatste tijd in de belangstelling van historici; de levens van de vrouwen in mannenkleren, in wie twee identiteiten met elkaar in conflict kwamen, kunnen in dezen zeer verhelderend zijn.[7]

In hoofdstuk 1 zullen we de achtergronden schetsen van de vrouwen die als man gingen leven. Hun transformatie tot man, hun leven als man en hun ontmaskering zullen hier ook beschreven worden. In hoofdstuk 2 wordt getracht te achterhalen welke motieven zij hadden en hoe deze pasten in de algemene traditie van vrouwelijke travestie. Hoofdstuk 3 is gewijd aan de seksuele aspecten, en stelt de vraag naar mogelijke biologische of seksuele drijfveren. In hoofdstuk 4 zullen we de reacties van tijdgenoten op het verschijnsel nader analyseren.

Maar eerst willen we nog eenmaal terugkeren naar ons best ge-

documenteerde geval, en tevens een van de kleurrijkste vrouwen, Maria van Antwerpen. Dit vormt namelijk een illustratie van het soort bronnen dat we gebruikt hebben en van de problemen die we daarbij tegenkwamen.[8] Maria van Antwerpen werd geboren in 1719 in de garnizoensstad Breda. In 1746 nam ze onder de naam Jan van Ant dienst als soldaat en een jaar later trouwde ze officieel met een andere vrouw. Maria werd herkend en ontmaskerd toen haar legeronderdeel in 1751 in Breda gelegerd was.

Haar arrestatie kwam meteen in de publiciteit: er verschenen berichten in de pers, er werd een nieuwslied op haar gedicht en gezongen en nog voor haar berechting verscheen haar autobiografie *De Bredasche Heldinne.* Dit boek bevat haar levensverhaal zoals ze dat verteld heeft aan een medegevangene, de schrijver F. L. Kersteman, en het is te beschouwen als een journalistieke autobiografie met Kersteman als 'ghostwriter'.

Achttien jaar later vinden we Maria terug in Gouda, waar ze gearresteerd was omdat ze wederom als man was gaan leven en nogmaals gehuwd was met een andere vrouw. De verslagen van de zes verhoren, waarin zij uitputtend werd ondervraagd, beslaan niet minder dan drieënveertig folio's. Het gerechtshof vroeg ook om inlichtingen bij andere steden zodat deze verhoren een belangrijke bron van informatie zijn die veel van wat zij in 1751 aan Kersteman vertelde bevestigen. Maria werd weer verbannen en het enige dat we van haar verdere leven weten, is dat zij in 1781 is overleden in Breda.

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk dat het leven van Maria van Antwerpen buitengewoon goed gedocumenteerd is, veel beter in feite dan dat van andere vrouwen uit het gewone volk in de achttiende of een eerdere eeuw. Toch moeten zowel de gedrukte bronnen als de archivalia kritisch gelezen worden, en zelfs dan is het een illusie dat we 'de' werkelijkheid zouden kunnen achterhalen.

In plaats daarvan krijgen we telkens een versie van de werkelijkheid voorgeschoteld. In de gedrukte bronnen modelleerden schrijvers als Kersteman het verhaal zodanig dat het voldeed aan de literaire conventies van hun tijd. In archiefbronnen horen we rechtstreeks en zelfs letterlijk de vrouwen, zoals Maria van Antwerpen, maar ook hier vinden we slechts een bepaalde voorstelling van zaken, want verdachten voor de rechtbank hebben alle reden hun verhaal zo gunstig mogelijk voor te stellen en soms de feiten te verdraaien. Maria van Antwerpen trok bijvoorbeeld systematisch

elf jaar van haar leeftijd af, mogelijk omdat ze een huwelijk op jonge leeftijd wilde verbergen. En zoiets zien we vaker.[9] Maar ook al verfraaiden en vervormden de vrouwen hun levensgeschiedenis, ze geven ons in elk geval een idee over hoe zij zichzelf zagen en zich naar de buitenwereld presenteerden.